

ATLAS VAN DE TACHTIGJARIGE OORLOG

De Opstand
in de Nederlanden
in tachtig thema's

W BOOKS

ATLAS VAN DE TACHTIGJARIGE OORLOG

De Opstand
in de Nederlanden
in tachtig thema's

Redactie

Marianne Eekhout, Nina Lamal,
Godfried Nijs en Arjan Nobel

Frans Francken II, Allegorie op de troonsafstand van Karel V in 1555 (uitsnede), 1635-1640, olieverf op paneel, Rijksmuseum, Amsterdam

Woord vooraf

Er zijn talloze boeken en artikelen over de Nederlandse Opstand of de Tachtigjarige Oorlog verschenen. Misschien met uitzondering van de Tweede Wereldoorlog heeft geen periode in de Nederlandse geschiedenis zoveel aandacht gehad als de Tachtigjarige Oorlog. Zowel de felheid van de strijd als het gevolg, het ontstaan van een zelfstandige Nederlandse Republiek, de voorloper van het huidige Nederland, verklaren de belangstelling.

Historici lieten de afgelopen eeuwen steeds opnieuw hun licht schijnen over deze periode: de vrijheid, het geloof, de economie, de invloed van het buitenland en de verwikkelingen in Spanje leverden telkens nieuwe perspectieven op. Nieuwe benaderingen helpen om de historische gebeurtenissen te kunnen begrijpen. En bijzondere herdenkingsjaren zijn vaak een stimulans voor nieuwe aandacht en benaderingswijzen.

In de periode 2022 tot 2026 werkten 43 gemeenten samen om aandacht te besteden aan de 450-jarige herdenking van de Tachtigjarige Oorlog. Deze samenwerking en de vele lokale en regionale herdenkingen leverden nieuwe lokale kennis op, maar ook meer inzicht in de verschillen in regionale beleving. Iedere plaats had zijn eigen verhaal. De diversiteit van die verhalen viel bijzonder op. Het verhaal over Holland is anders dan dat in Limburg of Gelderland. Deze verscheidenheid aan lokale en regionale ervaringen past goed bij het tegenwoordig door veel historici gehanteerde begrip burgeroorlog.

Dit boek is één van de resultaten van onze activiteiten. Het verhaal van de Tachtigjarige Oorlog wordt weer op een nieuwe manier geschreven. Niet vanuit één groot perspectief of vanuit hoofdpersonen als Willem van Oranje of Filips II, maar als een verzameling verhalen over verschillende thema's en plaatsen. In tachtig korte beschrijvingen en talloze beelden komen perspectieven, steden en streken van de Tachtigjarige Oorlog aan de orde. Deze atlas neemt u mee naar de bonte werkelijkheid van deze periode.

Jos Wienen

Burgemeester van Haarlem

Voorzitter Samenwerkingsverband 1572-gemeenten / Geboorte van Nederland

Inhoud

Inleiding	11	Migratie	115
I Bestuur		Spionage	116
Landsheer	25	Kolonie	119
Stadhouder	26	Moord	120
Calvinistische republiek	29	V Verwoesting	
Unie	30	Beeldenstorm	125
Republiek	33	Klooster	126
Samenwerking	34	Belegering	129
Statenvergadering	37	Furie	130
Schout	38	Inundatie	133
Generaliteitsland	41	Brandschatting	134
Vergaderen	42	Verraad	137
Waardgelder	45	Boer	138
Ambassade	46	Wachtlopen	141
Vrede	49	Ziekenzorg	142
II Geloof		VI Overleven	
Martelaar	53	Weer	147
Religieuzen	54	Vervolging	148
Tolerantie	57	Executie	151
Kerkorganisatie	58	Propaganda	152
Bekering	61	Mythevorming	155
Wonder	62	Loyaliteit	156
Heilige	65	Familie	159
Bedevaart	66	Gemeenschap	160
Predikant	69	Kermis	163
Remonstrant	70	Toerisme	164
Gedenkdag	73	Vergeen	167
III Militair		Herdenken	168
Legerleider	77	Kanonskogel	171
Veldslag	78	VII Verbeelding	
Geus	81	Kaart	175
Zeeslag	82	Nieuws	176
Leger	85	Lied	179
Strategie	86	Standbeeld	180
Moed	89	Kennis	183
Post	90	Geschiedschrijver	184
Verdediging	93	Triomf	187
List	94	Intocht	188
Boerenschans	97	Rederijker	191
Vesting	98	Paard	192
IV Financiën		Uitvinding	195
Belasting	103	Illustratieverantwoording	199
Staking	104	Register	201
Schadevergoeding	107	Colofon	206
Inkwartiering	108		
Gijzeling	111		
Muiterij	112		

Inleiding: tachtig jaar, tachtig plaatsen, tachtig thema's

In 2006 verscheen het succesvolle boekje *Waar is de Tachtigjarige Oorlog gebleven?* Deze reis langs bekende plaatsen zoals Den Briel, Bergen op Zoom en Heiligerlee ontstond nadat journalist Jan Blokker ontdekte dat zijn kinderen wel jaartallen leerden op school, maar geen flauw idee hadden waar deze gebeurtenissen hadden plaatsgevonden. En dus bedacht hij een tocht door Nederland, langs plekken die een rol hadden gespeeld tijdens de Nederlandse Opstand. Het boekje hield het midden tussen een reisgids en een geschiedenisles vol traditionele verhalen 'opgedist met het plezier waarmee roemrijke verhalen verteld moeten worden'.¹

De Atlas van de Tachtigjarige Oorlog bouwt voort op Blokkers observaties én gaat verder waar hij ophield. Het biedt nieuwe inzichten over het platteland, oorlogsgeweld, de rol van vrouwen, de verbondenheid tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, de internationale context waarin het conflict zich ontwikkelde, en tal van andere thema's. Het is een tocht door de héle Nederlanden: van de beeldenstormers in Steenvoorde, via de pelgrims van Scherpenheuvel en de hooiplukkers van Lochem naar de vestingbouwers van Bourtange. Dit boek schetst een dynamisch en veelzijdig beeld van tachtig plaatsen tijdens de Tachtigjarige Oorlog, met elk een eigen thema.

Oorlog of Opstand

In 1569 werd een anonieme gravure gepubliceerd waarop zeventien geketende vrouwen, die de Nederlandse gewesten voorstellen, voor de troon van de hertog van Alva zitten. Volgens historicus Henk van Nierop laat deze prent treffend zien waar het tijdens de Tachtigjarige Oorlog eigenlijk om ging.² Achter de hertog staan een duivel en een kardinaal, die kwade gedachten in zijn oor fluisteren. Opvallend zijn de burgers, die als pilaren aan de grond genageld staan en niets te zeggen hebben. Op deze manier verbeeldt de gravure de twee grote kwesties die vroegmodern Europa verscheurden: een constitutioneel en een godsdienstig probleem. Beide waren nauw met elkaar verbonden.

De landsheer streefde naar een centraal gezag, terwijl de Nederlandse gewesten zichzelf juist beschouwden als een los verband en hechtten aan hun eigen wetten en privileges. In de tweede helft van de zestiende eeuw leidde dit tot een fundamenteel meningsverschil over de aanpak van de godsdienstige verdeeldheid. Had de Habsburgse regering het recht om de strenge ketterplakaten, desnoods met geweld, af te dwingen, of waren het juist de steden en de gewesten die dit probleem op hun eigen pragmatische manier mochten oplossen? Deze vragen bleven onbeantwoord en luidden een conflict in dat ruim tachtig jaar zou duren.

Wanneer begon dat conflict precies? Over die vraag bestond al tijdens de Tachtigjarige Oorlog discussie. Pedro Cornejo, auteur van een van de eerste gedrukte geschiedenissen, begon zijn relaas in 1566 met het aanbieden van het smeekschrift en het breken van de beelden. De zeventiende-eeuwse historicus Pieter Cornelisz Hooft koos daarentegen voor 1568, het jaar waarin bij Heiligerlee de eerste veldslag in de Noordelijke Nederlanden plaatsvond. In de jaren ervoor had het zuidwestelijke deel van de Nederlanden al te maken gekregen met verschillende gewelddadige acties, waaronder de Slag bij Watterlos in de buurt van Roubaix in december 1566, het beleg van Valenciën in 1566-1567 en de Slag bij Oosterweel in maart 1567. Voor geschiedschrijver Pieter Bor vormde de overdracht van de regering over de Nederlanden door Karel V aan zijn zoon Filips II in 1555 de inzet van de spanningen. Anderen kozen ervoor om het conflict te laten beginnen met het vertrek van koning Filips II uit de Nederlanden in 1559.³

Al tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden de gebeurtenissen in heel Europa op schrift gesteld.⁴ Geschiedschrijvers in de Republiek maakten van de Opstand een verhaal over het ontstaan van een nieuwe staat. De geschiedeniswerken die geschreven en gedrukt werden in de Habsburgse Nederlanden grepen juist terug op de succesvolle actie tegen ketterijen en het respect voor lokale privileges. In de negen-

Anoniem, Draagpenning met hagepreken, beeldenstorm en smeekschrift, 1566-1580, zilver, Nationale Numismatische Collectie, Amsterdam

tiende eeuw kreeg het conflict in Nederland steeds meer het karakter van een nationale onafhankelijkheidsstrijd van de Zeven Verenigde Provinciën tegen Spanje. Die zoektocht naar vrijheid en nationale helden vond ook plaats in het jonge België, dat zich in 1830 had losgemaakt van Nederland. Niet voor niets werden Egmont en Horne, die in 1568 waren onthoofd op de Grote Markt in Brussel, in 1864 geëerd met een standbeeld.

Het nationalistische beeld bepaalde lange tijd de historiografie, maar dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog. De term Tachtigjarige Oorlog werd steeds vaker ingewisseld voor de Nederlandse Opstand en de strijd uitgelegd als een burgeroorlog.⁵ Daarmee kwam er ook meer aandacht voor de gelaagdheid van het conflict. De keuze voor het woord Opstand maakte het ook makkelijker om bijvoorbeeld de Beeldenstorm onderdeel te laten zijn van de oorlogsjaren, omdat 1566 net buiten de 'officiële' tachtig jaar viel. In de Belgische, Franse en Angelsaksische academische wereld werd het begrip direct omarmd en is het nog steeds gebruikelijk. In Nederland daarentegen bleven verschillende historici bij de oude benaming en lijkt er de laatste jaren zelfs sprake van een opleving. Sommigen betoogden dat er al ver voor het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) een situatie was ontstaan die we kunnen omschrijven als een oorlog tussen de zeven gewesten en Filips II. Andere auteurs gaven de voorkeur aan de term oorlog, omdat het conflict onderdeel uitmaakte van een groter internationaal krachtenspel zoals de godsdienstoorlogen in Frankrijk (1559-1629) en de Dertigjarige Oorlog (1618-1648).⁶ In dit boek gebruiken we de begrippen Tachtigjarige Oorlog en Nederlandse Opstand door elkaar om tegemoet te komen aan beide tradities.

Eenheid en scheiding

Jan Blokker deed tijdens zijn tocht vooral plaatsen in Nederland aan. Een uitstapje naar België was enkel noodzakelijk om Nieuwpoort te bezoeken. Daar aangekomen, stelde hij vast dat 'niets is gemarkeerd op het stukje strand waaraan we als natie dus eigenlijk ons voortbestaan hebben te danken'.⁷ Een eenvoudig overzicht van de gebeurtenissen laat zien hoezeer het conflict de hele Nederlanden – een gebied dat het huidige België, Luxemburg, Nederland en Noord-Frankrijk omvatte – verscheurde.⁸ Kortom: er was helemaal nog geen sprake van Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.⁹

De eerste periode van 1566 tot ongeveer 1588 duiden we meestal aan als de Opstandsjaren. Na het uitbreken van de Beeldenstorm in 1566 stuurde Filips II een leger naar de Nederlanden onder leiding van de hertog van Alva. Zijn repressieve bewind leidde tot onvrede en gewapend verzet. De militaire campagne onder leiding van Willem van Oranje in de zomer van 1568 liep uit op een grote mislukking. Oranje beraamde nieuwe plannen, maar onverwacht bezetten de watergeu-

Anoniem, Afbraak van de Antwerpse citadel in 1577, 1620-1640, olieverf op paneel, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen

zen op 1 april 1572 Den Briel. Aangezien Lodewijk van Nassau het leger van Alva bezighield bij de Henegouwse stad Bergen, wisten de opstandelingen binnen enkele maanden een groot aantal steden in Zeeland en Holland te veroveren. Na de Habsburgse tegenreactie breidde de oorlog zich uit over de hele Nederlanden.

In 1579 ontstonden twee tegengestelde coalities. Na de Pacificatie van Gent in 1576, die een tijdelijke eenheid tussen katholieke en protestantse gewesten had bewerkstelligd, groeide de spanning. In 1577 had de Antwerpse bevolking de door Alva gebouwde citadel afgebroken. In Brabantse en Vlaamse steden grepen radicale calvinisten de macht en richtten republieken op. De overwegend katholieke en zuidelijke provincies sloten de Unie van Atrecht, waarin voorwaarden stonden voor verzoening met Filips II. In reactie daarop volgden de noordelijke, hoofdzakelijk calvinistisch geworden gewesten, met de Unie van Utrecht. Dit was geen onomkeerbare splitsing tussen Noord en Zuid. Samen met de meerderheid van de noordelijke gewesten zwoeren Vlaanderen, Mechelen en Brabant in 1581 Filips II officieel af als landsheer. Er volgde een zoektocht naar een nieuwe

landsheer, die een impuls kreeg na de moord op Willem van Oranje in 1584 en de inname van Antwerpen door Alexander Farnese in 1585. Na vruchteloze pogingen in Frankrijk en Engeland ontstond in 1588 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, terwijl het zuiden nu volledig onder Habsburgs gezag viel.

In de tweede fase van de Tachtigjarige Oorlog, tussen 1588 en 1609, kreeg het conflict een internationaler karakter, zowel militair als diplomatiek. Door de samenwerking tussen stadhouder Maurits van Nassau en landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt werd een groot aantal steden in de noordelijke gewesten veroverd en kreeg de jonge staat gestalte. De gewesten langs de frontlinie hadden zwaar te lijden onder oorlogsgeweld en mouterijen. In 1598, vlak voor zijn dood, nam Filips II een bijzondere beslissing en droeg hij de soevereiniteit van de Nederlanden gedeeltelijk over op zijn dochter Isabella Clara Eugenia en haar echtgenoot Albrecht van Oostenrijk. De aartshertogen zetten bewust in op vrede en verzoening in plaats van militaire confrontatie. Dit leidde onder andere tot grootschalige vredesonderhandelingen en het Twaalfjarig Bestand in 1609.

Stadhouder

Leeuwarden

Voor het uitbreken van de Opstand in 1568 maakten de Nederlanden deel uit van het grote Habsburgse rijk. De landsheer kon niet overal tegelijk zijn en stelde daarom in elk gewest een plaatsvervanger, een stadhouder, aan. Tijdens de Opstand bleef het stadhouderschap bestaan, maar veranderde de machtsverhouding. De Staten van het gewest benoemden voortaan de stadhouder en die werd daarmee de hoogste ambtenaar. Van hem werd verwacht dat hij verschillende belangen wist te verenigen door overleg en compromis. Naast zijn bestuurlijke taken had de stadhouder ook een belangrijke functie als legeraanvoerder.

Aan het einde van de zestiende eeuw ontstonden twee machtsblokken binnen het Huis Nassau: een Hollandse en een Friese tak. Prins Maurits van Oranje-Nassau, stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre en Overijssel, werd de bekendste figuur. Minder bekend, maar minstens zo invloedrijk, was zijn neef Willem Lodewijk van Nassau, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe. Na de dood van zijn oom Willem van Oranje in 1584 werd Willem Lodewijk tot stadhouder van Friesland benoemd. Hij vestigde zich met zijn hofhouding in Leeuwarden.

In het stadhouderlijk hof in Leeuwarden was het een drukte van belang. Hoge militairen, bestuurders en buitenlandse gasten kwamen regelmatig op bezoek. Om alles goed te laten verlopen, bestond de hofhouding van de stadhouder uit ongeveer 35 personen. De leiding lag bij de secretaris, hofmeester en stalmeester, ondersteund door klerken, lakeien, hellebaardiers, koks en koetsiers. Wanneer de stadhouder op veldtocht ging, reisde een groot deel van dit gezelschap met hem mee.

Met veel geduld en doorzettingsvermogen wist Willem Lodewijk grote successen te boeken. Stap voor stap veroverde hij het noorden van de Nederlanden voor de

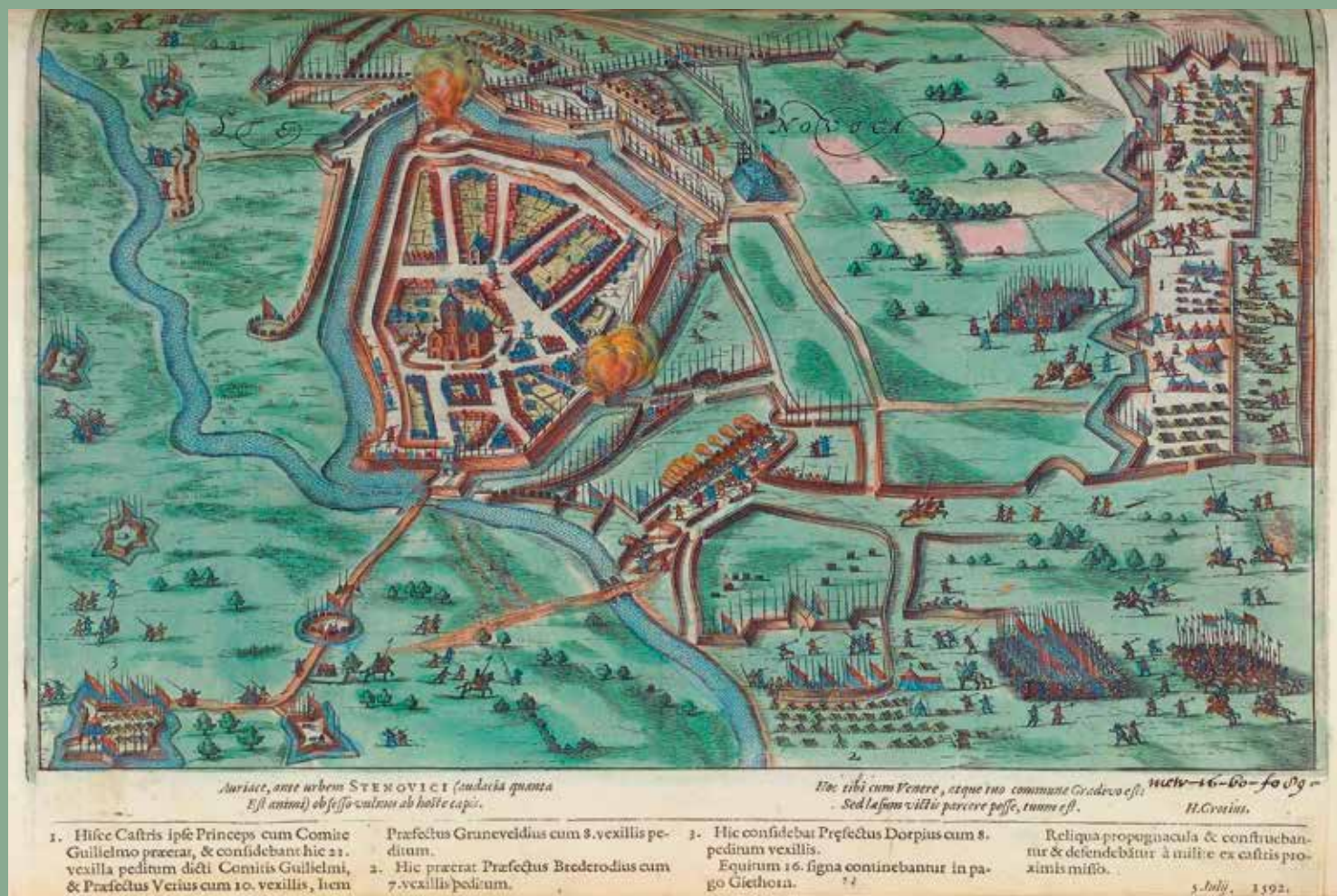

Wybrand de Geest I, Groepsportret van de broers Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg (tweede van links) en Lodewijk Günther, Ernst Casimir en Filips van Nassau-Dietz, 1628-1633, olieverf op doek, Fries Museum, Leeuwarden

opstandelingen. Binnen het Friese regiment voerde hij ingrijpende militaire hervormingen door. Net buiten de stad Leeuwarden, op het Vliet, kwamen de troepen vaak bijeen om met elkaar te oefenen. Door continue training, strengere discipline en nieuwe tactieken vormde hij zijn leger om tot een geoliede machine. Deze vernieuwingen bleken zo succesvol dat ze later ook in andere delen van het opstandelingenleger werden overgenomen. Dankzij deze professionalisering groeide het Staatse leger uit tot een serieuze tegenstander van het Habsburgse leger.

Na de dood van Willem Lodewijk in 1620 probeerde prins Maurits ook de drie noordelijke gewesten onder zijn gezag te krijgen, maar dat mislukte. Friesland koos voor Willems broer Ernst Casimir.

Jeroen Punt

Anoniem, Beleg van Steenwijk in 1592, 1613, ingekleurde ets, Atlas Van Stolk, Rotterdam

Op de schop

Tijdens de belegering van Steenwijk in 1592 liet de Friese stadhouder Willem Lodewijk zijn soldaten zelf de schop hanteren. Voorheen werden loopgraven gegraven door lokale boeren, wat veel tijd kostte. De vijandelijke aanvoerder van Steenwijk, Anthonie de Cocquel, gaf aan dat hij niet door de kanonskogels was overwonnen, maar dat hij als een vos uit zijn hol was gegraven. Door deze tactiek kon Willem Lodewijk Steenwijk in ruim een maand

tijd veroveren waardoor hij, nog voor de winter intrad, ook Coevorden kon innemen. Toch eiste het graafwerk ook zijn tol. Sommige soldaten hadden zoveel in de modder gezeten dat hun kleding tot op de draad versleten was. Zij ontvingen daarop van de Friese Staten extra soldij en laken, waarmee zij nieuwe kleding konden laten maken.

Jeroen Punt

Verder lezen

Hanno Brand en Joop W. Koopmans (red.), *Willem Lodewijk. Stadhouder en strateeg (1560-1620-2020)* (Hilversum 2020).

Simon Groenveld, 'Zeven gewesten – zeven stadhouders. Over stadhoudersbenoemingen en -taken in de vroege Republiek', *Jaarboek Oranje-Nassau* (Den Haag 2020) 45-95.

G.M. Laar, H. Spreen, J. Tiesnitch en J.D. van der Tuin, *Steenwijk vestingstad. Een terugblik voor de toekomst* (Steenwijk 2009).

De stedendwinger slaat toe

In 1625 overleed Maurits van Nassau zonder rechtmatige erfgenamen. Hij werd opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik. Als stadhouder stond hij in voor de verdediging van de Staatse gewesten tegen het Spaans-Habsburgse vorstenhuis. Hij vervulde die rol met verve. Hoewel hij bij het begin van zijn aantreden het verlies van Breda moest incasseren, voegde hij nadien een indrukwekkende lijst aan steden en gebieden toe aan het territorium van de Republiek. In het oosten bijvoorbeeld Oldenzaal en Grol, in het zuiden onder meer Venlo, Roermond, Breda, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Hulst en vele andere plaatsen in het huidige Noord-Brabant en Limburg. Daarmee legde hij niet alleen de basis voor zijn eigen reputatie als 'stedendwinger', maar ook voor wat later de Generaliteitslanden ging heten.

Bram de Ridder

Anoniem, Portret van Frederik Hendrik te paard, ca. 1631, schildpadschild, Rijksmuseum, Amsterdam

Nicolaes Visscher I, Kaart van de stemhebbende gewesten in de Republiek, 1677-1679, handgekleurde gravure, Rijksmuseum, Amsterdam

Verder lezen

T.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en Beatrix C.M. Jacobs (red.), *De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn* (Assen 1989).

Bram de Ridder, 'Sustaining the Munster Peace: The Chambre Mi-Partie as an Experiment in Transnational Border Arbitration (1648-1675)', *Journal of Modern European History* 14 (2016), 35-53.

J.J. Poelhekke, *Frederik-Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978).

Generaliteitsland

Valkenburg

Eind juni 1644 wisselde Valkenburg voor de laatste keer tijdens de Tachtigjarige Oorlog van eigenaar. De commandant van het Staatse Maastricht heroverde het stadje op het Spaans-Habsburgse garnizoen. De Staten-Generaal en Filips IV zouden nog jarenlang over het gebied twisten.

Het land van Valkenburg, het graafschap Dalhem en het Land van 's-Hertogenrade, samen beter bekend als de drie 'Landen van Overmaas', waren bij het sluiten van de Vrede van Münster in 1648 in een uitzonderingspositie beland. Tot 1661 bleef het onduidelijk wie er het gezag mocht uitoefenen: pas toen werd beslist dat ongeveer de helft van de steden en dorpen weer aan de Spaans-Habsburgse kroon toevielen, terwijl de andere helft bij de Staatse Generaliteitslanden werden gevoegd. Zo werden in de buurt van Valkenburg de dorpen Sibbe en Schin op Geul weer deel van de Habsburgse Nederlanden.

Die Generaliteitslanden bevonden zich in het zuiden van de Republiek, de Groningse gebieden Wedde en Westerwolde tijdelijk uitgezonderd, en vanaf 1713 ook in een klein stukje van Gelre. Wat hun positie bijzonder maakte, was dat ze geen eigen vertegenwoordiging hadden in de Staten-Generaal in Den Haag. De Staten-Generaal besliste zonder formele lokale inspraak over wat er ter plaatse gebeurde, terwijl de uitvoering van die besluiten bij de Raad van State lag.

De logica hierachter was dat de Generaliteitslanden grotendeels bestonden uit gebieden die aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog waren veroverd. Naast de Landen van Overmaas gold dat ook voor grote delen van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant, waar onder meer 's-Hertogenbosch (1629), Maastricht (1632), Breda (1637) en Hulst (1645) ingenomen werden. Deze gebieden ver-eisten volgens de Staten-Generaal direct bestuur, want ze vormden een buffer met de Habsburgse gebieden en de

Josua de Grave, Kasteel Valkenburg vanuit het oosten, 1669, tekening, Historisch Centrum Limburg

meerderheid van de bevolking was katholiek. Ze vormden dus zowel een verdedigingsgordel als een potentiële vijfde kolonne van verraders binnen de Republiek.

Deze situatie was niet naar de zin van de lokale inwoners. Hoewel katholieken doorgaans hun geloof mochten behouden, wrong het erg dat zij geen inspraak of beslissingsrecht hadden. De Generaliteitslanden worden dan ook, zeker in de huidige Nederlandse provincies Noord-Brabant en Limburg, regelmatig beschouwd als toenmalige 'wingewesten' of zelfs 'kolonies' van de Republiek. Feit is dat de ongelijke manier van besturen in deze regio's tot diep in de negentiende eeuw voortduurde, net als in de Landen van Overmaas.

Bram de Ridder

In vreedzaam vaarwater

Wederdopers, voorstanders van de volwassendoop, hadden een slechte naam in de Republiek. Hun poging om een Duizendjarig Rijk te stichten in Münster werd in 1535 in bloed gesmoord. Een strenge vervolging van hun aanhangers volgde. Maar een Friese pastoor, Menno Simons, wist de meeste herdopers in vreedzaam vaarwater te loodsen. Zijn aanhangers, mennonieten of doopsgezinden, zwerden geweld af. Met een beroep op de Bijbel weigerden zij tevens een eed aan de overheid af te leggen. Een christen sprak immers altijd de waarheid en een eed afleggen zou getuigen van onoprechtheid. Deze twee kwesties werden soepel opgelost in de Republiek. In plaats van de eed mochten zij een belofte doen. Bovendien werden zij vrijgesteld van schutterijverplichtingen, zij het tegen een afkoopsom. Tolerantie was ook op dit punt te koop.

Paul Abels

Joachim Wtewael en
Adriaan de Vrije,
Ontwerp en glas Vrijheid
van Consciëntie in de
Sint-Jan Gouda,
ca. 1595-1596, tekening,
Sint-Jan Gouda

Verder lezen

Koen Goudriaan, *Kerk voor heel de stad. Religieus leven in en om de Goudse Sint-Jan, 1475-1585* (Hilversum 2026).

Paul H.A.M. Abels, *De Goudse Vrijheid. Tolerantie als principiële keuze* (Hilversum 2026).

Tolerantie

Gouda

Lang dachten heersers dat er slechts sprake kon zijn van één religie. Ook in Holland en Zeeland was vanaf 1573 het gereformeerde geloof het enige dat door de overheid officieel werd toegelaten. Tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk zat een wereld van verschil. Tolerantie van katholieken, doopsgezinden, lutheranen en andere gelovigen was mogelijk, mits zij hun religie maar onzichtbaar voor de buitenwacht beleden.

Deze houding kwam vooral voort uit praktische afwegingen. Het grootste deel van de bevolking was katholiek en ook joden en lutheranen waren onmisbaar voor de economie. Zij konden daarom tolerantie 'kopen' door forse bedragen aan 'recognitiegeld' te betalen aan de plaatselijke schout om vervolging te voorkomen. Het werd hen verboden overheidsfuncties te bekleden en publieke kerkdiensten te organiseren. In plaats daarvan ontstonden schuilkerken op het achtererf.

Gouda maakte geloofsvrijheid tot een principiële keuze. Het streefde welbewust naar christelijke eenheid zonder gewetensdwang. Aan de basis hiervan lag het gedachtegoed van de humanist Erasmus, die lang in een klooster bij de stad verbleef. Mede door zijn pleidooien voor zuivering van de kerk, kreeg het protestantisme in Gouda in de zestiende eeuw amper voet aan de grond. In Gouda was slechts één parochiekerk die in 1552 door brand werd verwoest en razendsnel werd herbouwd. De stad bleef zich na haar aansluiting bij de Opstand in de Staten van Holland verzetten tegen het alleenrecht van de gereformeerde kerk. Het stadsbestuur eiste bovendien van predikanten dat zij de Heidelbergse Catechismus, hét leerboek voor het calvinistisch-gereformeerde geloof, achterwege zouden laten en afzagen van de kerkelijke tucht. Zo probeerden zij zoveel mogelijk inwoners te verleiden zich aan te sluiten bij de mild-protestantse kerkelijke gemeente in die ene Sint-Janskerk.

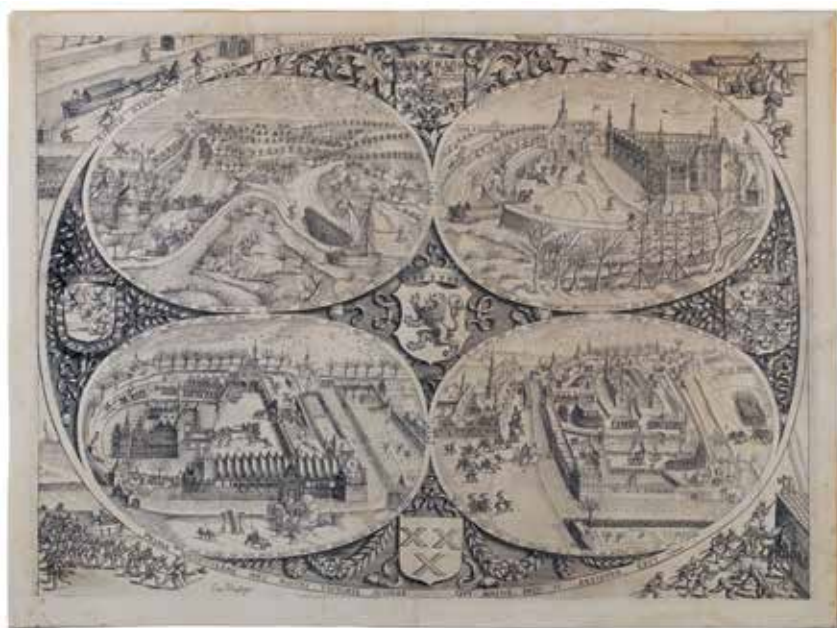
Dirck Volkertsz Coornhert, Tolerantie in tegenspoed leidt tot kennis van God, 1550, ets, Rijksmuseum, Amsterdam

Dwang in geloofszaken was in Gouda taboe. Vrijheid van consciëntie (geweten) werd een politiek uitgangspunt, in de Staten scherp verwoord door François Vranck, een voor veel geld aangetrokken stadspensionaris. De Goudse Vrijheid strekte zich niet alleen uit tot lutheranen en doopsgezinden. Ook dwarsdenkers als Dirck Volkertsz Coornhert, Caspar Coolhaes en Conrad Vorstius vonden een gastvrij onthaal. Boekdruckers genoten eveneens grote vrijheid. Gouda weigerde het drukken van boeken met afwijkende opvattingen tegen te gaan. Zo kon hier ook het overal verafschuwde werk van 'aartsketter' en wederdoper David Joris ongehinderd van de persen komen. Jarenlang was de stad dan ook dé plek voor het laten drukken van het onaangepaste woord.

Paul Abels

List

Breda

Bartholomeus Dolendo,
Inname van Breda door
Maurits, 4 maart 1590,
1590-1610, gravure,
Stedelijk Museum Breda

Het paard van Troje is een van de aantrekkelijkste verhalen uit de Griekse mythologie. In 1590 veroverde het Staatse leger de stad Breda met behulp van een list die niet onder deed voor dit verhaal. De 'verrassing van Breda' werd een van de bekendste gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog en van groot symbolisch belang voor de jonge Republiek.

In de oorlogvoering in de vroegmoderne tijd zetten zowel militairen als burgers regelmatig grote en kleine listen in. Monniken en onderdrukte groepen vermomden zich om aan vervolging te ontsnappen. Soldaten op weg naar Goes verkleedden zich als vissers om door vijandelijke linies heen te trekken. In Kortrijk in 1580 verschaften ontevreden katholieke edelen zich toegang tot hun eigen stad door zichzelf voor te doen als de vijand. En in Sloten probeerden de koninklijke troepen het stadje in 1588 te veroveren door zich te verstoppen in biertonnen. De verrassing van Breda was groter en beter voorbereid.

Naar verluidt werkte stadhouder Maurits een idee van zijn vader Willem van Oranje uit: de herovering van het kasteel van Breda.

De Oranjes kenden de stad goed, want ze waren al decennia heren en zelfs baron van de stad. De verovering van Breda was daarom voor Maurits ook van persoonlijk belang. Op 3 maart 1590 begon de uitvoering van een uitgekiend plan. Een schip beladen met turf én ruim 70 verborgen soldaten voer onder het bevel van kapitein Charles de Heraugières naar het kasteel. De schipper, Adriaan van Bergen uit Leur, was een bekende leverancier voor de bewakers, waardoor ze zijn schip niet doorzochten. Zo konden de soldaten onder de turf ongezien de waterpoort van het kasteel passeren. In de nacht verlieten de soldaten hun schuilplaats en overmeesterden het Italiaanse garnizoen. Vervolgens openden zij de poort voor het Staatse leger dat Breda veroverde. De list was een groot succes en vestigde de reputatie van Maurits als legerleider.

Het turfschip van Breda was uniek en werd al snel het symbool van de listigheid van het Staatse leger. Al in 1590 vereerden de Staten-Generaal van de Republiek alle soldaten met een gouden penning ter waarde van 24 gulden. Dit was de eerste keer in de geschiedenis dat gewone soldaten een onderscheiding ontvingen. Het turfschip zelf werd tentoongesteld tot 1625, het jaar waarin de Habsburgse troepen Breda heroverden en het schip in brand staken. Volgens de overlevering overleefde alleen het roer het vuur.

Marianne Eekhout i.s.m. Monique Rakhorst

Anoniem, Portret van Rochus Rees met penning van het turfschip, 1622, olieverf op paneel, Huis Van Gijn, Dordrecht

Sporen in het hooi

Op 29 oktober 1590 probeerde het Habsburgse leger Lochem met een list te veroveren. Soldaten verstopten zich onder het hooi van drie karren die vanuit Zutphen de Smeepoort naderden. Omdat dit dagelijks gebeurde, zagen de poortwachters geen gevaar. Volgens een oud Lochems gebruik mochten jongens hooi van zulke wagens plukken zolang die onder de poort stonden. De zoon van een van de poortwachters, Poorters Jan, voelde daarbij de sporen van een soldatenlaars. Hij sloeg onmiddellijk alarm. De soldaten sprongen uit het hooi, terwijl zo'n 450 anderen tegelijk aanvielen. Het Lochemse garnizoen onder leiding van François Balochi reageerde meteen. Na hevige straatgevechten verdreef het garnizoen de aanvallers. Dankzij Poorters Jan bleef de stad voor de Staten behouden en kregen de Lochemmers hun bijnaam: de Hooiplukkers.

Godfried Nijs

Niek van Leest, Hooiplukker van Lochem, 1988, brons, Meertens Instituut, Amsterdam

Verder lezen

Marianne Eekhout, 'Celebrating a Trojan horse. Memories of the Dutch Revolt in Breda, 1590-1650' in: Erika Kuijpers, Judith Pollmann, Johannes Müller en Jasper van der Steen (red.), *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe* (Leiden 2013) 129-147.

J.F. Grosfeld, W. Klinkert en J.P. Meeuwissen (red.), *Het turfschip van Breda* (Breda 1990).

Focko de Zee en Wout Klein, *Lochem belegerd. Een bedreigde stad* (Zutphen 2018).

Colofon

Redactie

Marianne Eekhout, Dordrechts Museum en Huis Van Gijn
Nina Lamal, NL-Lab en Huygens Instituut, Humanities Cluster, KNAW
Godfried Nijs, Nationaal Museum Tachtigjarige Oorlog
Arjan Nobel, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam

Beeldredactie

Marianne Eekhout

Ontwerp

WAT ontwerpers, Leon Hulst

© 2026 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2026.

ISBN 978 94 625 8792 2

NUR 680

Met dank aan alle auteurs

Paul Abels, historicus
Romy Beck, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam
Remco Beckers, Limburgs Museum
Kerrewin van Blanken, Universiteit Leiden
David de Boer, Radboud Universiteit
Peter Bresser, archivaris Archief Huis Bergh
Anne-Laure Van Bruaene, Universiteit Gent
Koen Bulckens, KMSKA Antwerpen
Hans Cools, KU Leuven
Femke Deen, historicus
Emma D'haene, historicus
Luc Duerloo, Universiteit Antwerpen
Colin Dupont, Koninklijke Bibliotheek van België (KBR)
Raymond Fagel, Universiteit Leiden
Liesbeth Geevers, Lunds Universitet
Jaap Geraerts, Leibniz Institut für Europäische Geschichte Mainz
Marjolein 't Hart, Vrije Universiteit Amsterdam
Helmer J. Helmers, NL-Lab, Humanities Cluster, KNAW
Geert Janssen, Universiteit van Amsterdam
Gustaaf Janssens, KU Leuven
Maretta Johnson, Atlas Van Stolk
Lisa Kattenberg, Universiteit van Amsterdam
Kirsten van Kempen, Limburgs Museum
Adrie de Kraker, historicus
Erika Kuijpers, Vrije Universiteit Amsterdam
Anton van der Lem, Universiteitsbibliotheek Leiden
Jac Lemmens, Erfgoedhuis Weert
Carolina Lenarduzzi, Universiteit Leiden
Ko Lenting, vestingarcheoloog Bourtange en Oudeschans
Fred van Lieburg, Vrije Universiteit Amsterdam
Jan Machiels, Cardiff University
Guido Marnef, Universiteit Antwerpen
Hans Mol, Fryske Academie
Ilja Mostert, Zeeuws Archief
Djoeke van Netten, Universiteit van Amsterdam
Henk van Nierop, Universiteit van Amsterdam
Jan van Oudheusden, historicus
Judith Pollmann, Universiteit Leiden
Jeroen Punt, Nationaal Militair Museum
Eddy Put, Rijksarchief Leuven en KU Leuven
Monique Rakhorst, Stedelijk Museum Breda
Bart Ramakers, Rijksuniversiteit Groningen
Bram de Ridder, historicus
Yolanda Rodríguez Pérez, Universiteit van Amsterdam
Renate Smit, Zuiderzeemuseum
Violet Soen, KU Leuven
Jo Spaans, Universiteit Utrecht
Jasper van der Steen, Universiteit Leiden
Boudewijn Steur, historicus
Erik Swart, Lyceum Ypenburg
Peter Swart, Westfries Archief
Jonas van Tol, Universiteit van Amsterdam
Jeroen Vandommele, KB, nationale bibliotheek, Den Haag
Johan Verberckmoes, KU Leuven
Johan Visser, Universiteit Leiden
Renée Vulto, Universiteit Utrecht
Jos Wassink, Hovo Brabant Seniorenacademie
Arthur der Weduwen, University of St Andrews
Monique Weis, Université de Luxembourg
Jori Zijlmans, Museum De Lakenhal